

Adam ŻALIŃSKI

Uniwersytet Jagielloński

adam.zalinski@uj.edu.pl

O CZYM PAMIĘTAĆ, PYTAJĄC O RZECZY TRUDNE?

REFLEKSJA METODOLOGICZNA NAD BADANIAM ZAGADNIENŃ WRAŻLIWYCH

ABSTRACT What to Remember When Asking About Difficult Issues? Some Remarks on the Methodology of Sensitive Research

Dealing with sensitive topics in social science research has a distinct and well established tradition, and post-memory studies may fall into this category as well. The paper focuses on practical issues connected to qualitative interviewing on sensitive topics. In detail, it bridges the gap between psychological literature and practice, primarily counselling psychology, and scholarship on sensitive topics present in many areas of sociology. The main problems that a researcher may face while conducting interviews on sensitive issues lay in or are connected to the structure of the interview, the resistance of the informant as well as the authenticity and personal communication competences. Attention is devoted to ethical issues present in this category of research.

Keywords: sensitive topics, interview, qualitative research, research ethics

Słowa kluczowe: tematy wrażliwe, wywiad, badania jakościowe, etyka badań

Inspiracją do napisania tego artykułu były rozmowy odbyte z członkami mniejszości Łemkowskiej w 2012 i 2013 roku oraz inne wywiady przeprowadzone na Łemkowszczyźnie w kolejnych latach, aż do 2019 roku¹. Choć wspomniany kontekst badawczy był inspiracją dla refleksji nad uwarunkowaniami wywiadu jako metody badawczej, a tematyka wysiedleń Łemków może być zaliczona do tzw. tematów wrażliwych w badaniach społecznych, to jednak wskazówki poruszone w niniejszym artykule nie są ograniczone do badań wybranej zbiorowości etnicznej. Tekst stanowi próbę nakreślenia bardziej ogólnych wytycznych, jak przeprowadzać wywiady pogłębione, kiedy informatorzy proszeni są o wypowiedź na trudne dla nich tematy.

Specyfika wrażliwych zagadnień badawczych sprawia, że niektóre uwagi tu przedstawione pozostają w związku z praktyką psychologiczną. Niekiedy prowadzenie badań naukowych z wykorzystaniem wywiadu nie jest bardzo odległe od działalności praktycznej psychologa, w trakcie której pozyskuje się informacje o kliencie przy pomocy wywiadu typowego dla diagnostyki czy poradnictwa. Niniejszy tekst stara się zbudować pomost pomiędzy literaturą i praktyką prowadzenia wywiadów dotyczących tzw. tematów wrażliwych oraz literaturą i praktyką prowadzenia wywiadów psychologicznych. Niemniej w dużej mierze przyjmuje on perspektywę psychologiczną na omawiane zagadnienia. Artykuł ogranicza się do samego spotkania z informatorem, z którym przeprowadzany jest wywiad pogłębiony. Inne kwestie związane z procesem badawczym, np.: projektowanie pytań, transkrypcja, analiza czy raportowanie wyników, zostały niemal całkowicie pominięte. Należy zaznaczyć, że chodzi tu o wywiad indywidualny, choć niektóre wskazówki mogą być przydatne w prowadzeniu wywiadów grupowych.

Zupełnie na marginesie warto wspomnieć, że prowadzenie wywiadu można uznać za rodzaj rzemiosła lub sztuki i jako element metodologii wymaga wzmoczonej uwagi ze strony badacza². W związku z tym należy pamiętać, że trudno o „przepis na dobre badania” zapewniający sukces. Udana praktyka badawcza nie jest związana tylko

¹ Pierwotny temat tych rozmów dotyczył zagadnień związanych z tożsamością etniczną, a same spotkania miały charakter terenowych wywiadów pogłębionych prowadzonych na potrzeby przygotowywanej pracy dyplomowej – zob. A. Żaliński, *Multiple Approaches to Ethnic Identity: The Case of the Lemkos of the Carpathian Mountains*, [w:] *IRUN and CUP Graduate Students' Conference. Conference Proceedings*, red. K. Földváry, Piliscsaba 2013. Często rozmowy na tematy „łemkowskie” mniej lub bardziej bezpośrednio zblizają się do wydarzeń traumatycznych dla tej grupy etnicznej, czyli wysiedleń mających miejsce w latach 40. XX wieku. Stanowią one zwornik dla tożsamości Łemków i są punktem odniesienia każdego pokolenia, które zaznało ich bezpośrednio lub pośrednio. Drugi przypadek wypełnia warunki postpamięci w ujęciu Marianne Hirsch. Mimo pierwotnej traumy jest to wydarzenie, które w wielu przypadkach można uznać za przepracowane i oswojone. Z drugiej strony zmęczenie tym tematem również wśród przedstawicieli badanej grupy, w tym niektórych aktywistów łemkowskich, jest dostrzegalne, co może mieć różne powody, m.in. przekonanie informatorów, że temat został „wyeksploatowany” i wszystko zostało w tej materii powiedziane, a dalsze empiryczne prace naukowe z wykorzystaniem wywiadów nie wnoszą nic nowego w tym zakresie. Czasem widoczna była również niechęć do udzielania jakichkolwiek wywiadów, co może również świadczyć o „przeżraniu” omawianego terenu, gdyż badania terenowe na Łemkowszczyźnie prowadzone są stosunkowo często.

² A. Fontana, J.H. Frey, *Interviewing. The Art of Science*, [w:] *The Handbook of Qualitative Research*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Thousand Oaks 1994.

i wyłącznie z wiedzą teoretyczną na temat prowadzenia wywiadu, ale również płynie z samego doświadczenia. Jest ona też powiązana z cechami osobowości i wycuciem badacza w obszarze kontroli czynników sprzyjających i hamujących zachowania informatora. Wskazane w niniejszym artykule wytyczne i uwagi należy rozważyć jako kwestie istotne w tego typu badaniach, brak tu jednak rozstrzygnięć, które mogłyby gwarantować powodzenie przedsięwzięcia badawczego. Takie ustalenia są często niemożliwe do zaprezentowania, a przynajmniej jest tak według autora i wniosek ten płynie z jego dotychczasowych doświadczeń badawczych.

WYWIAD PSYCHOLOGICZNY Z KLIENTEM/PACJENTEM, WYWIAD POGŁĘBIONY A INNE FORMY WYWIADU

Zależnie od przyjętej perspektywy wywiad jest jedną z metod lub technik³ badawczych powszechnie uznanych i stosowanych w różnych dziedzinach nauk społecznych, ale też w działalności praktycznej różnych profesji, jak przy selekcji kandydatów do pracy, pracy policji, służby zdrowia czy w sądownictwie. W empirycznych badaniach jakościowych stosuje się wiele rodzajów wywiadów, np.: strukturyzowane, częściowo strukturyzowane, nieustrukturyzowane, nieformalne, grupy fokusowe⁴. W związku z tym wywiad należy uznać za narzędzie popularne w przynajmniej kilku dziedzinach naukowych, wielu obszarach tematycznych badań, jak również w praktyce zawodowej kilku profesji. W poradnictwie i diagnostyce psychologicznej stosowany jest wywiad pogłębiony. Antropolodzy prowadzą zwykle wywiady pogłębione w terenie. W kontekście klinicznym wykorzystywany jest zwykle silnie standaryzowany wywiad psychiatryczny. W niektórych okolicznościach stosuje się wywiad kognitywny, który ma na celu pozyskanie jak największej ilości informacji np. od świadka lub ofiary przestępstwa.

Pewne refleksje nad różnymi rodzajami wywiadu są również powiązane z innymi okolicznościami rozmowy. Wywiad jest elementem warsztatu i metodą lub techniką zdobywania wiedzy, ale też gatunkiem dziennikarskim, który przyjmuje różną specyfikę w zależności od obranego celu czy wykorzystywanego przez dziennikarza medium⁵. Do specyfiki wywiadu dziennikarskiego należy zaliczyć m.in. obecność, prócz prowadzącego wywiad oraz jego rozmówcy, trzeciej strony, czyli odbiorcy medialnego – widza, słuchacza, czytelnika⁶. Według Grzesiak-Feldman⁷ inną istotną specyfiką wywiadu

³ Brak jest w tym zakresie jednoznacznych rozstrzygnięć, choć podręczniki często mówią o metodach, np. S.J. Taylor, R. Bogdan, M.L. DeVault, *Introduction to qualitative research methods: A guidebook and resource*, 4th ed., Hoboken 2016; *Qualitative research practice. A guide for social students and researchers*, red. J. Ritchie, J. Lewis, London 2003.

⁴ Więcej o różnych typach wywiadów zob. np. A. Fontana, J.H. Frey, *Interviewing...*, s. 365.

⁵ M. Grzesiak-Feldman, *Wywiad dziennikarski a wywiad psychologiczny: porównanie*, [w:] *Wywiad psychologiczny*, t. 2: *Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005, s. 17.

⁶ *Tamże*, s. 19.

⁷ *Tamże*.

dziennikarskiego jest bardziej przedmiotowe niż podmiotowe (to ostatnie typowe dla wywiadu psychologicznego) traktowanie rozmówcy, który jest w pierwszej kolejności ciekawym obiektem do zaprezentowania odbiorcy medialnemu. Niewykluczone w pracy dziennikarskiej jest również bardziej agresywne zdobywanie informacji, m.in. podważanie przez dziennikarza wypowiedzi rozmówcy, wskazywanie nieścisłości, wywieranie wpływu społecznego⁸, co w niektórych kontekstach, np. klinicznym, wydaje się wręcz niedopuszczalne. Na sytuację wywiadu wpływa też niewątpliwie to, że w kontekście klinicznym czy w praktyce psychologicznej jest on inicjowany nie przez klinicystę czy psychologa, a przez pacjenta (klienta) lub w jakimś zakresie przez jego otoczenie. Zbieranie wywiadów w terenowych badaniach naukowych jest oczywiście związane z aranżowaniem sytuacji rozmowy przez samego badacza. To ważne uwagi z perspektywy uwarunkowań jakościowego wywiadu pogłębionego prowadzonego w naukach społecznych.

CZYM CHARAKTERYZUJE SIĘ TEMAT WRAŻLIWY W BADANIACH SPOŁECZNYCH?

Niniejszy tekst dotyczy wywiadów na temat wrażliwy/trudny, obciążony/obciążony emocjonalnie, przy czym brak jest ogólnie przyjętych rozstrzygnięć w zakresie terminologii opisywanego zagadnienia. Trudno o pełen katalog zagadnień, które spełniałyby warunki tematu wrażliwego lub obciążonego emocjonalnie. Można wskazać niektóre przykłady tematów/obszarów badawczych obciążonych emocjonalnie: badania stereotypów, uprzedzeń, dyskryminacji na różnym tle, np. etnicznym, rasowym, religijnym; bycie ofiarą przemocy; bycie bezpośrednim świadkiem traumatycznych wydarzeń doświadczanych przez innych; trauma przeżywana osobiście – osobiste doświadczenie wysiedlenia, czystki etnicznej, wojny, katastrofy naturalnej; trauma dziedziczona lub w inny sposób zapośredniczona, w tym badania postpamięci⁹.

⁸ *Tamże*, s. 21-23.

⁹ Często w literaturze mówi się o badaniach zagadnień „wrażliwych” (*sensitive research*) – np. L. Dempsey, M. Dowling, P. Larkin, K. Murphy, *Sensitive Interviewing in Qualitative Research*, „Research in Nursing & Health” 2016, vol. 39, nr 6; V. Dickson-Swift, E.L. James, P. Liamputtong, *Undertaking Sensitive Research in the Health and Social Sciences: Managing Boundaries, Emotions and Risks*, New York 2008; J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview: Issues of Reciprocity and Risks When Dealing With Sensitive Topics*, „Qualitative Inquiry” 2003, vol. 9, nr 3. W niniejszym opracowaniu autor poprzez pojęcia „wrażliwy”/„trudny”, „obciążony”/„obciążony emocjonalnie” rozumie właśnie badania zagadnień wrażliwych. Zagłębiając się w przytoczoną terminologię, nie sposób rozłącznie potraktować tematów obciążonych i tematów obciążonych emocjonalnie, tj. w zależności od tematu i jego percepcji przez informatora temat obciążony może stać się tematem obciążonym emocjonalnie. Dzieje się tak m.in. dlatego, że ludzie różnie postrzegają to, co należy do ich sfery intymnej czy prywatnej, jak również to, że zmienna podatności na aprobatę społeczną różnie obciąża dane obszary i pytania badawcze – zob. R. Tourangeau, T. Yan, *Sensitive Questions in Surveys*, „Psychological Bulletin” 2007, vol. 133, nr 5, s. 860-861. Sporządzanie wszelkich typologii w obrębie tych zjawisk może być skazane na niepowodzenie. Należy zaznaczyć, że badania wrażliwe dotyczą nie tylko tematów, które można za takie uznać z perspektywy informatora, ale również są to badania „wrażliwe” na inne

Tematy wrażliwe bardzo często powiązane są z silnymi emocjami, łącznie z możliwością ponownego przeżywania traumy podczas samego wywiadu. Jest to szczególnie ważna okoliczność, która musi być brana pod uwagę przez badacza. Specyfika zagadnień trudnych sprawia, że wywiad jest potencjalnie źródłem obciążeń, w tym stresu, zarówno dla badanego, jak i badacza. Wywiad pogłębiony wydaje się najbardziej odpowiednim rodzajem wywiadu do badania zagadnień wrażliwych¹⁰, gdyż pozwala dotrzeć do wewnętrznego świata informatora, w tym zgłębiać wybrane wątki w zależności od potrzeby, adekwatniej reagować na wypowiedzi, zmienić treść i kolejność zadawanych pytań, okazać pełniejsze zrozumienie dla sytuacji rozmówcy i pozostawić pewną dozę kontroli nad sytuacją po stronie badanego. Takie podejście badawcze zakłada ponadto przynajmniej ograniczony stopień zaangażowania badacza, częściowe ujawnianie własnych opinii i odczuć oraz odpowiadanie na potencjalne pytania informatora¹¹.

Prócz wywiadu pogłębionego czy kwestionariuszowego wywiadu z bezpośrednim kontaktem badacza z informatorem, wypracowano inne sposoby zbierania danych, kiedy nie ma bezpośredniego kontaktu z badanym, np. techniki wykorzystujące komunikację e-mail, wywiady telefoniczne. Zwykle zastosowanie wszelkich procedur pomijających bezpośredni kontakt motywowane jest tym, że informatorzy są mniej skrepowani takimi badaniami, przeżywają mniej trudnych emocji i dzięki temu mogą się swobodniej wypowiedzieć. Należy jednak pamiętać, że wszelkie zapośredniczone formy komunikacji redukują lub wykluczają wgląd w komunikację niewerbalną i inne ważne aspekty

---

sposoby, np. w związku z obszarem aplikacyjnym (praktycznym), którego dotyczą, czy z następstwami, które wynikają dla badacza – zob. V. Dickson-Swift, E.L. James, S. Kippen, P. Liamputtong, *Risk to Researchers in Qualitative Research on Sensitive Topics: Issues and Strategies*, „Qualitative Health Research” 2008, vol. 18, nr 1. W ostatnim przypadku może być tak, że badacz z jakiegoś powodu odczuwa opory przed zaangażowaniem się w eksplorację danego zagadnienia, np. bezdomności. Należy pamiętać, że przy przyjęciu mało restrykcyjnych rozstrzygnięć większość (lub wszystkie – zob. E. Owens, *Conversational Space and Participant Shame in Interviewing*, „Qualitative Inquiry” 2006, vol. 12, nr 6, s. 1176) badań społecznych można uznać za badania wrażliwe, a to sprawia, że refleksja w tym zakresie zaczyna dotyczyć większości badań lub też dochodzi do zatracenia informacji o specyfice tego typu sytuacji badawczych. Nie jest to jednak w żadnym wypadku celem autora, który na potrzeby niniejszej pracy przyjmuje dość wąskie rozumienie takich badań: obciążenie emocjonalne dotyczy informatora, który temat uznaje właśnie za wywołujący takie odczucia, co znacząco wpływa na komunikację badacz–informatorem. Warto jednak pamiętać, że istnieją inne możliwości definiowania wrażliwych zagadnień badawczych. Lee zakłada, że to nie temat jest wrażliwy, a kontekst badania, który sprawia, że badany lub badacz uznają pozyskane dane za wrażliwe – zob. R.M. Lee, *Doing Research on Sensitive Topics*, London 1993. Wyczerpująca specyfikacja tego typu badań, w tym obrona, że stanowią one odrębne i godne uwagi zagadnienie metodologiczne, z powodu braku miejsca nie jest możliwa do zrealizowania w wyczerpujący sposób w tym tekście. Podobnie jest z praktycznymi wskazówkami pomagającymi przeprowadzić rozmowę (np. sposoby zadawania pytań, to, jak znajomość języka mniejszości pomaga radzić sobie z oporem informatorów), których tematy wrażliwe domagają się zdecydowanie więcej, niż zawarto w niniejszym artykule.

¹⁰ Np. G. Elam, K.A. Fenton, *Researching Sensitive Issues and Ethnicity: Lessons from Sexual Health*, „Ethnicity & Health” 2003, vol. 8, nr 1; V. Dickson-Swift, E.L. James, P. Liamputtong, *Undertaking Sensitive Research...*; J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*

¹¹ A. Fontana, J.H. Frey, *Interviewing...*, s. 366.

zachowania informatorów, co ma przełożenie na wyniki badań i szczególnie może rzutować na przebieg wywiadu, gdy przedmiotem badania są różne tematy wrażliwe¹².

Do szczególnie istotnych elementów prowadzenia badań na tematy trudne należą budowanie relacji z informatorem oraz stworzenie jak najlepszych warunków do dzielenia się swoimi przeżyciami dotyczącymi badanego zagadnienia. Wywiad na temat trudny charakteryzuje się połączeniem celu sformułowanego typowo dla wywiadu dziennikarskiego czy badania naukowego (cel przedmiotowy, gdyż motywacją do wywiadu jest zdobycie informacji) z traktowaniem przez badacza informatora w taki sposób, który zwiększa jego upodmiotowienie. Jest to połączenie niełatwe i potencjalnie przyjmuje ono postać sprzecznych interesów.

STRUKTURA WYWIADU¹³ – CZY POTRZEBNA?

Zgodnie z podstawową wiedzą z zakresu metodologii badań społecznych istnieją przynajmniej dwa scenariusze przeprowadzania wywiadu, gdy chodzi o strategię¹⁴ zadawania pytań: lejka i odwróconego lejka. Pytania układane metodą lejka umieszczane są w kwestionariuszu wywiadu lub w toku wywiadu swobodnego w taki sposób, żeby najpierw pojawiały się te ogólne, a następnie coraz bardziej szczegółowe i wymagające większego namysłu informatora. Technika ta może być uznana za domyślną i wskazana w większości typowych sytuacji badawczych. Dzięki jej zastosowaniu informator zyskuje przekonanie, że jest w stanie poradzić sobie z poruszonymi w wywiadzie kwestiami, a spotkanie przybiera dość naturalną dla ludzkich interakcji dynamikę. Strategia odwróconego lejka zakłada, że kluczowe pytania podawane są w pierwszej kolejności. Ten sposób czasem zalecany jest, kiedy informator wykazuje znaczny poziom lęku w stosunku do sytuacji wywiadu, jak i przedmiotu badania lub też interakcja z nim wskazuje, że jest mniej inteligentny, ma problemy z abstrakcyjnym myśleniem, charakteryzuje go niezbyt szeroki zasób słów (ubogi słownik). Niemniej nie podobna wykluczyć, że właśnie ten drugi sposób zadawania pytań jeszcze bardziej zwiększy niechęć do udzielania informacji.

Pogłębiany wywiad ma charakter bardzo dynamiczny i trudno przewidzieć, jak dane spotkanie się potoczy¹⁵. W sytuacji, kiedy nie dysponujemy praktycznie żadnymi wiadomościami na temat charakterystyk informatora, nie posiadamy wskazówek, które pomogłyby zawczasu przyjąć jedną z wymienionych strategii. Szczególną trudnością

¹² Por. R. Tourangeau, T.W. Smith, *Asking sensitive questions: The impact of data collection mode, question format, and question context*, „Public Opinion Quarterly” 1996, vol. 60, nr 2.

¹³ Poprzez strukturę wywiadu autor ma na myśli relacje między poszczególnymi pytaniami w wywiadzie. Inne rozumienie ustrukturyzowania wywiadu również jest możliwe, np. wywiad strukturyzowany to wywiad składający się w dużej mierze z pytań zamkniętych, czyli z ograniczonym przez badacza zestawem odpowiedzi do wyboru i ustalonym rygiorem ich kodowania – zob. A. Fontana, J.H. Frey, *Interviewing...*, s. 363-364.

¹⁴ Przegląd literatury wskazuje, że czasem stosuje się również terminy: „metoda” lub „technika” zadawania pytań.

¹⁵ J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*, s. 341.

w badaniu jest to, że badacz, przystępując do wywiadu, nie może być pewny, do jakiego stopnia temat dla badanego jest wrażliwy. Z tej perspektywy bardzo ważne wydaje się szybkie i trafne rozeznanie stanu i wybranych charakterystyk informatora w początkowej fazie wywiadu. W ten sposób można podjąć decyzję, co do dalszego przebiegu spotkania i obrać strategię zadawania pytań. Należy również pamiętać, że choć strategia odwróconego lejka może być wskazana w badaniach tematów obciążonych emocjonalnie, to istnieją argumenty za tym, aby badacz przyjął strategię, kiedy to w trakcie wywiadu temat w swej złożoności ujawnia się stopniowo¹⁶. Wydaje się, że daje to większe poczucie kontroli informatorowi, który może sam ustanawiać pożądane dla siebie granice w zakresie poruszanych treści. Niezależnie od przyjętej strategii badany ma prawo do przerwania spotkania w każdej chwili, jeśli tylko uzna to za stosowne, a obowiązkiem badacza jest w pełni to uszanować. Ponadto pod koniec trwania wywiad powinien zmierzać do pewnego domknięcia, zarówno pod względem treści, jak i złączenia możliwego wzmożonego stanu emocjonalnego badanego¹⁷.

OPÓR JAKO NATURALNA PRZESZKODA W PROWADZENIU WYWIADÓW NA TEMATY WRAŻLIWE

Różne sposoby zachowania informatorów mają wpływ na przebieg wywiadu. Naturalnie obecną charakterystyką często ujawniającą się podczas prowadzenia wywiadów na tematy wrażliwe jest brak gotowości ich eksploracji. Opór to zjawisko szczególnie ważne w psychoterapii, ale jest on obecny podczas każdego spotkania, na którym poruszane są ważne i głębokie treści¹⁸. Niezależnie od okoliczności rozmowy (np. psychoterapia, wywiad diagnostyczny, terapia, wywiad do celów naukowych, zwykła rozmowa), opór przejawia się w ten sam sposób, takie same mogą być również sposoby radzenia sobie z nim. W trakcie wywiadu opór *przejawia się [...] jako niechęć, zarówno świadoma, jak i nieświadoma do eksploracji pewnych obszarów treściowych*¹⁹.

Zjawisko oporu jest wielorako rozumiane²⁰ przez poszczególnych teoretyków i praktyków psychoterapii i poradnictwa. Dla przykładu: współcześnie w psychoanalizie uznaje się, że opór ma znaczenie adaptacyjne w obronie przed nieprzyjemnymi emocjami i jest to sposób, w jaki klient prezentuje się terapeutę w trakcie psychoterapii, jego potrzeba bycia autonomicznym, ochrona poczucia ja. W sytuacji wywiadu,

¹⁶ J. Brannen, *The study of sensitive subjects*, „The Sociological Review” 1988, vol. 36, nr 3, s. 553.

¹⁷ J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*, s. 343-344.

¹⁸ Wnikliwe opracowanie zagadnienia oporu spotykanego w praktyce psychologicznej przedstawia w swojej pracy Romanowska – zob. K. Romanowska, *Opór i praca z oporem*, [w:] *Wywiad psychologiczny...*, s. 188. W niniejszym artykule przywołuję część jej ustaleń dotyczących oporu, szczególnie aktualnych w przypadku prowadzenia badań naukowych tematów wrażliwych.

¹⁹ S. Geller, M. Król, *Kontakt interpersonalny w wywiadzie diagnostycznym*, [w:] *Swobodne techniki diagnostyczne. Wywiad i obserwacja*, red. T. Szustrowa, Warszawa 1987, s. 91, [cyt. za:] K. Romanowska, *Opór i praca z oporem...*, s. 188.

²⁰ K. Romanowska, *Opór i praca z oporem...*, s. 189-197.

psychologicznego lub innego, źródłem oporu mogą być trzy główne emocje²¹: (1) lęk – napięcie związane z ujawnianiem i odkrywaniem siebie przed drugą osobą; (2) wstyd²² – związany z tematami będącymi społecznym tabu i przeświadczeniem, że nie powinno się na dany temat mówić; (3) poczucie winy²³ – wywołane tym, że stawia się w złym świetle siebie czy osoby, o których się mówi. Na opór mogą mieć wpływ takie czynniki, jak: typowy dla osoby styl radzenia sobie w trudnych sytuacjach, wsparcie społeczne, natura problemu itp. Są to zmienne charakteryzujące osobę, ale również jej otoczenie i cechy wrażliwego zagadnienia. Zwykle pozostają one poza kontrolą badacza, a wgląd w nie może być podczas wywiadu ograniczony.

Oprócz wskaźników zewnętrznych omawianych wyżej stanów emocjonalnych, opór może się również przejawiać w takich sposobach zachowania²⁴, jak to, że informator nie przychodzi na umówiony wywiad, a podczas wywiadu można zaobserwować: symptomy niewerbalne płynące z ciała – czerwienienie się, nadmierne pocenie, zmiany tonu głosu itp.; symptomy werbalne i treściowe – brak odpowiedzi na pytania, rozmówca nie może sobie przypomnieć potrzebnych kwestii, porusza sprawy poboczne zamiast meritum, używa nieadekwatnego słownictwa, intelektualizuje, zmienia temat wypowiedzi, brak jest spójności wypowiadanych treści z przeżywanymi emocjami itp.; nagle zmiany sposobu komunikowania się, np. w zakresie jasności wypowiedzi; zachowania nakierowane na badacza, w tym próba zmiany relacji na towarzyską, częste wypytywanie badacza itp.; występowanie szeregu innych mechanizmów obronnych, np. wyparcie (niedopuszczenie treści do świadomości czy umotywowane zapomnianie). Problem z przytoczonymi przejawami oporu jest m.in. taki, że część z nich bardzo przypomina symptomy kłamania. Trudno w niektórych sytuacjach to rozgraniczyć, gdyż osoba przejawiająca opór może również kłamać.

Istnieje wiele sposobów radzenia sobie z oporem, niektóre z nich mogą być wykorzystane przez badacza prowadzącego wywiad, w tym wywiad na temat wrażliwy. Podjęte przed i w trakcie wywiadu działania zaradcze powinny wpłynąć na jakość zbieranych przez badacza danych²⁵. Dość niełatwym – choć czasem możliwym do zrealizowania – postulatem jest to, że w przypadku badania traum najbardziej pożądane byłoby korzystanie z informatorów, którzy przepracowali już traumatyczne wydarzenie.

²¹ S. Geller, M. Król, *Kontakt interpersonalny...*, [cyt. za:], za: K. Romanowska, *Opór i praca z oporem...*, s. 196-197.

²² Więcej o znaczeniu wstydu, radzeniu sobie ze wstydem badanego i badaniach tematów wrażliwych zob. E. Owens, *Conversational Space and Participant Shame in Interviewing*, „Qualitative Inquiry” 2006, vol. 12, nr 6.

²³ Różne negatywne stany emocjonalne mogą także dotyczyć badacza. Poczucie winy może być spowodowane np. podejmowaniem danego tematu badawczego czy przewidywanymi negatywnymi dla uczestników skutkami badania – zob. V. Dickson-Swift, E.L. James, S. Kippen, P. Liamputtong, *Doing sensitive research: what challenges do qualitative researchers face?*, „Qualitative Research” 2007, vol. 7, nr 3, s. 343.

²⁴ K. Romanowska, *Opór i praca z oporem...*, s. 197-200.

²⁵ *Tamże*, s. 201-204; J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*, s. 341-344; S. Seedat, W.P. Pienaar, D. Williams, D.J. Stein, *Ethics of Research on Survivors of Trauma*, „Current Psychiatry Reports” 2004, vol. 6, nr 4.

Przepracowana trauma związana jest z uzyskaniem lepszego wglądu w sytuację przez samego informatora i potencjalnie naraża go na mniej groźne skutki uboczne płynące z wywiadu. W trakcie umawiania (jeśli jest potrzeba) na wywiad i bezpośrednio przed jego rozpoczęciem należy poinformować rozmówcę o zasadach i celu badania, a w szczególności zapewnić o tym, że żadne dane umożliwiające identyfikację badanego nie zostaną ujawnione. Ponadto należy wyraźnie wyartykułować, że osoba może odmówić udzielenia odpowiedzi na pytanie lub przerwać badanie, jeśli tylko uzna to za stosowne. Obowiązkowo należy ustalić również zgodę na nagrywanie. Podczas spotkania z informatorem bywa tak, że szczególnie potrzebna jest postawa wsparcia w obliczu doświadczania przez niego negatywnych emocji, facylitacja, sondowanie, interpretacja stanów wewnętrznych w celu okazania, że jest się empatycznym słuchaczem. Istotna może się okazać zdolność do parafrazy wypowiedzi badanego, ale tylko nienachalna i niepowodująca wrażenia sztuczności. Ważne jest, aby pamiętać, że ze względu na to, iż kontakt z informatorem jest zwykle jednorazowy²⁶, wysiłek badacza musi sprowadzać się do wszelkich działań, które nie będą pogłębiać negatywnych odczuć badanego w trakcie wywiadu. Niekiedy pomocny może się okazać ponowny kontakt z informatorem, już po przeprowadzonym wywiadzie, aby dopytać o jego odczucia związane z badaniem.

Prowadząc wywiad, warto zadawać otwarte pytania zostawiające więcej możliwości na swobodną wypowiedź informatora. Ważne może okazać się znalezienie takiego obszaru, który pozostaje w związku z tematem badawczym, o którym rozmówcy łatwiej będzie mówić. Pytania zbyt mocno dotykające trudnych treści można uogólniać lub obudowywać mniej zagrażającymi pytaniami lub wypowiedziami łagodzącymi odbiór. Wielu praktyków wywiadu podkreśla znaczenie milczenia. Jedyne częste i przedłużające się każdorazowo milczenie może sugerować, że wywiad powinniśmy przerwać, nie doprowadzając go do końca. Epizody ciszy należy traktować jako naturalną część sytuacji wywiadu. Milczenie może pomóc się skupić na wypowiedzianych treściach, ale jeśli trwa zbyt długo i towarzyszą mu oznaki zdenerwowania lub innych negatywnych emocji, to będzie ono potencjalnie destrukcyjne dla dalszego zbierania danych.

AUTENTYCZNOŚĆ A MINIMALIZOWANIE NEGATYWNYCH SKUTKÓW INTERAKCJI BADACZ-INFORMATOR

Otwartość na swoje własne stany wewnętrzne i zachowania innych ludzi, dążenie do wzajemnego szacunku, budowanie relacji i osobiste zaangażowanie mogą się stać orężem badacza w tworzeniu klimatu zaufania i wyrażaniu autentyczności. Ta ostatnia cecha zakłada, że człowiek funkcjonuje w sposób nieskrępowany, wyrażając swoje ja, co jest możliwe poprzez świadomość własnych motywów, uczuć, pragnień i postrzeżeń

²⁶ Pomijam tu kwestię umawiania się na rozmowę czy rozciągnięte w czasie odbywające się na wielu spotkaniach wywiady biograficzne.

dotyczących samego siebie, dostrzeżenie tendencyjności w przetwarzaniu informacji o sobie, zachowanie stosowne do własnych wartości, preferencji i potrzeb, oraz to, że autentyczność ma relacyjną naturę, czyli rozgrywa się w interakcji z innym człowiekiem²⁷. Autentyczność to ważna cecha badacza, ale również badanego, gdyż ułatwia ona ujawnianie swoich stanów wewnętrznych przed innymi, szczególnie jeśli chodzi o sferę emocji²⁸. Należy jednak pamiętać o jej ograniczeniach, choćby kulturowych, gdyż jest konstruktem powiązany z kulturą Zachodu, w tym z wizją jednostki typową dla Zachodu²⁹. Niemniej odpowiedź na pytanie, jak badacz chce prezentować się w oczach badanego, pozostaje kluczowa dla procesu prowadzenia wywiadu³⁰.

Lustrem sytuacji wywiadu mogą być stany emocjonalne badacza³¹. O potencjalnej głębokości relacji mogą świadczyć emocje odczuwane w trakcie wywiadu oraz po jego zakończeniu, np. poczucie winy, że poruszono pewne kwestie lub że kontakt się skończył. Niemniej badacz musi być przygotowany na to, że po skończeniu badań powinien być w stanie odseparować się od tych niekorzystnych stanów wewnętrznych. Możliwe jest również doświadczenie pewnego stopnia emocjonalnego płynącego z nagromadzenia dużego doświadczenia w prowadzeniu wywiadów na tematy wrażliwe³². Dla niektórych informatorów rozmowa z badaczem może spełniać funkcje katarskie – osiągną oni dzięki temu emocjonalną ulgę³³. W następstwie wywiadu równie istotne może być osiągnięcie lepszego wglądu we własne trudne doświadczenia, choć interakcja badacz–informator nie ma tego bezpośrednio na celu, może to być efekt uboczny kontaktu. Sama sytuacja badawcza – opowiadanie historii o sobie i swoim życiu – ma wpływ na konstruowanie tożsamości badanych i może doprowadzić do zmiany w ich autopercepcji poprzez asymilację treści prezentowanych podczas spotkania z badaczem³⁴. Sytuacja taka może się wiązać z takimi sposobami zachowania, jak walka z samym sobą czy różne zmiany w sferze moralnej badanych, również te, które można określić jako negatywne. Zmianie mogą ponadto ulec inne zachowania obronne powiązane z trudnym wydarzeniem. A zatem można wskazać przynajmniej trzy sfery typowe dla klasycznego rozumienia postawy – emocjonalną, poznawczą i behawioralną – w których informator może doznać zmiany po przeprowadzeniu lub jeszcze w trakcie wywiadu. Ważne, aby badacz zareagował w sposób

²⁷ M.H. Kernis, B.M. Goldman, *A Multicomponent Conceptualization of Authenticity: Theory and Research*, „Advances in Experimental Social Psychology” 2006, vol. 38, s. 294-302.

²⁸ *Tamże*, s. 326-327.

²⁹ R. Handler, *Authenticity*, „Anthropology Today” 1986, vol. 2, nr 1.

³⁰ A. Fontana, J.H. Frey, *Interviewing...*, s. 367.

³¹ V. Dickson-Swift, E.L. James, S. Kippen, P. Liamputtong, *Researching sensitive topics: qualitative research as emotion work*, „Qualitative Research” 2009, vol. 9, nr 1.

³² V. Dickson-Swift, E.L. James, S. Kippen, P. Liamputtong, *Doing sensitive research...* s. 340-341.

³³ S.A. Hutchinson, M.E. Wilson, H.S. Wilson, *Benefits of participating in research interviews*, „Image Journal of Nursing Scholarship” 1994, vol. 26, nr 2, s. 162.

³⁴ L. Presser, *Violent Offenders, Moral Selves: Constructing Identities and Accounts in the Research Interview*, „Social Problems” 2004, vol. 51, nr 1.

otwarty i proaktywny na zamiany w funkcjonowaniu informatora w tych wszystkich sferach. Dzięki obserwacji i doświadczeniu nabywanemu w czasie praktyki badawczej można nabrać zdolności w zakresie rozpoznania różnego zachowania informatorów i podjąć stosowne działania uprzedzające wobec trudności napotykanych w czasie wywiadu. Należy pamiętać, że może to stworzyć napięcie między wyrażaniem swoich prawdziwych myśli i odczuć związanych z badaniem a chęcią minimalizowania jego niekorzystnych następstw.

WYWIAD NA TEMAT WRAŻLIWY A INNE TYPOWE KOMPETENCJE KOMUNIKACYJNE

Oprócz zdolności nawiązywania relacji, uważności, empatii, okazywania szacunku, wrażliwości, radzenia sobie z oporem oraz autentyczności można wskazać na szereg bardziej ogólnych kompetencji komunikacyjnych, które wpisują się w podstawowe kompetencje miękkie, szczególnie przydatne w przypadku badacza prowadzącego wywiad na tematy trudne (wrażliwe). Zwykle są to umiejętności, które można wykształcić w toku praktyki, czasem sprzyjają im pewne cechy osobowości³⁵. Można je zatem rozwijać w zależności od potrzeb, choć efekt pozostanie również uzależniony od czynników znajdujących się poza bezpośrednią kontrolą badacza. Mowa tu o szeregu kompetencji komunikacyjnych, takich jak: aktywne słuchanie, parafraza, odzwierciedlenie uczuć, klaryfikacja, podsumowywanie, komunikat „ja”, zadawanie pytań (otwarte, zamknięte, wprost, projekcyjne, neutralne, tendencyjne), komunikacja niewerbalna, które są użyteczne w pracy badacza prowadzącego wywiad na tematy trudne³⁶. Umiejętności te, często zaliczane do tzw. instrumentów konwersacyjnych³⁷, tworzą ważny aspekt w obrębie podstawowych kompetencji psychologicznych. Część z tych instrumentów zostanie wspomniana w kolejnej części artykułu, gdyż pozostają one w relacji z niektórymi kwestiami etycznymi. Należy podkreślić raz jeszcze, że stosowanie tych praktyk powinno być przemyślane, oszczędne i nienachalne ze względu na charakter wywiadu przeprowadzanego dla celów naukowych, czyli innych niż cele wywiadów w praktyce psychologicznej.

³⁵ J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*, s. 347-348.

³⁶ Pomijam tu kwestie związane z specyfiką prowadzenia wywiadu na temat trudny z informatorem z innej kultury. Niektóre psychologiczne aspekty takiego kontaktu można prześledzić w rozdziale autorstwa Haliny Grzymały-Moszczyńskiej – zob. H. Grzymała-Moszczyńska, *Spotkanie z osobą z innej kultury*, [w:] *Wywiad psychologiczny... Wiele istotnych zagadnień wyłożonych w: Doing Cross-Cultural Research. Ethical and Methodological Perspectives*, red. P. Liamputtong, Dordrecht 2008.

³⁷ Z braku miejsca oraz dlatego, że instrumenty te są dobrze opisane w literaturze naukowej (np. D. Us-tjan, *Pytania i inne instrumenty konwersacyjne. Zastosowania praktyczne podczas wywiadu diagnostycznego*, [w:] *Wywiad psychologiczny...*), odstepuję tu od szerszego rozwijania tematu.

NIEKTÓRE KWESTIE ETYCZNE I PŁYNĄCE Z NICH WSKAZÓWKI PRAKTYCZNE

Zastosowanie jakościowych wywiadów pogłębionych pozostawia pewną dozę kontroli po stronie informatora, przez co badania prowadzone z ich zastosowaniem można potencjalnie uznać za bezpieczne dla badanych i ich dobrostanu³⁸. Jednak, jak wykazano wcześniej, wyraźnie widać, że wywiad to metoda badawcza, która w przypadku tematów wrażliwych może przywołać trudne wspomnienia i towarzyszące im silne reakcje emocjonalne, jak płacz i złość, przez to potencjalnie być szkodliwa dla rozmówcy³⁹. Stanie się tak szczególnie wówczas, kiedy badacz nie weźmie pod uwagę szeregu kwestii etycznych związanych z badaniem. Niektóre tematy wrażliwe doczekały się opracowania bardziej szczegółowych wytycznych, np. badanie traum doświadczanych przez różne grupy⁴⁰. Należy również pamiętać, że niektóre przypadki badanych biorących udział w wywiadzie zagadnienia wrażliwego okażą się na tyle wyjątkowe, że poniższe wskazówki etyczne mogą się okazać niewystarczające. Badacz w zasadzie nigdy nie może być pewnym, do jakiego stopnia temat dla badanego jest wrażliwy, gdyż ludzie sami decydują o znaczeniu przypisywanym danym obszarom tematycznym czy wydarzeniom z życia. Przedstawione tu treści, w szczególności zagadnienie oporu i radzenie sobie z nim, wchodzi w repertuar praktycznych umiejętności psychologicznych, teoretycznie i praktycznie powiązanych w pierwszej kolejności z pracą psychologa praktyka, diagnosty i psychoterapeuty. Wykorzystanie tych wskazówek i technik powinno być głęboko przemyślane, gdyż niesie za sobą wielorakie konsekwencje⁴¹. Świadomość specyfiki i uwarunkowań wywiadu na temat wrażliwy przenosi częściowo ciężar kontaktu z badanym na badacza. W związku z tym badacz jest odpowiedzialny za niekorzystne następstwa płynące z własnego niewłaściwego zachowania względem informatora. Naczelnymi zasadami powinny być poszanowanie i empatia. Ta druga to zdolność do zrozumienia złożonej sytuacji emocjonalnej osoby, z którą przeprowadzany jest wywiad.

Obowiązkiem badacza jest ponadto dochowanie poufności w kontekście odroczonych negatywnych następstw badania. W tego typu wywiadach szczególnie widać to, że prowadzenie badań naukowych związane jest ze społeczną odpowiedzialnością, a zawód naukowca jest zawodem zaufania publicznego. Zachowanie standardów prowadzenia badań, w tym standardów etycznych, jest również ważne ze względu na powodzenie potencjalnych innych projektów badawczych – zrażony nieostrożnością badacza w zakresie dochowania poufności, informator nie będzie chętny brać udziału

³⁸ J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*

³⁹ *Tamże*, s. 344-346.

⁴⁰ S. Seedat, W.P. Pienaar, D. Williams, D.J. Stein, *Ethics of Research...*

⁴¹ Np. J.M. Brzeziński, M. Teoplitz-Winiewska, *Etyczne problemy działalności praktycznej, edukacyjnej i naukowej psychologa*, [w:] *Psychologia akademicka. Podręcznik*, t. 1, red. J. Strelau, D. Doliński, Gdańsk 2016; V. Dickson-Swift, E.L. James, P. Liamputtong, *Undertaking Sensitive Research...*; V. Dickson-Swift, E.L. James, S. Kippen, P. Liamputtong, *Doing sensitive research...*

w badaniach w przyszłości, czasem również niezależnie od tematu badania. Zdarza się, że podejmowanie badań jakiegoś obszaru może spowodować dalszą stygmatyzację lub marginalizację danej grupy. W związku z tym należy poważnie rozważyć sens prowadzenia dalszych badań. Z drugiej strony należy pamiętać, że odrzucanie i zaniechanie badań ważnych i społecznie wrażliwych kwestii może w ogólnym rozrachunku przynieść więcej szkód niż korzyści.

Potencjalnie największym zagrożeniem na poziomie indywidualnym jest zbyt przedmiotowe potraktowanie informatora, przy czym badacz musi być przygotowany na łągodzenie negatywnych następstw sytuacji badawczej. Należy pamiętać, że sytuacja badawcza nie będzie nigdy charakteryzowała się tak podmiotowym traktowaniem człowieka, jak okoliczność spotkania psychologa i odbiorcy oddziaływania psychologicznego. Rola badacza jest zdecydowanie inna niż rola diagnosty czy terapeuty, gdyż nie chodzi tu o zmianę zachowania czy myślenia osoby, a o pozyskanie danych do badań. Zmiany w psychice informatora, podobne jak czasem w przypadku kontaktu z psychologiem, mogą mieć charakter uboczny – badany może uzyskać lepszy wgląd w sytuację, a nawet domknięcie⁴², ale nie jest to efekt zamierzony badania naukowego. Niemniej jednak badanie nie może stać się tylko i wyłącznie epizodem „wyciągania” informacji istotnych dla badacza, gdyż grozi to nadmiernym uprzedmiotowieniem informatora. Ponadto badacz nie powinien starać się uzyskać od rozmówcy wiedzy szerszej niż potrzebna w związku z badaniem danego zjawiska. Nadmierna intruzywność zagraża granicy w relacji badacz–badany i może mieć negatywne następstwa dla dobrostanu badanego⁴³.

W praktyce psychologicznej radzenie sobie z oporem jest wykorzystywane dla dobra pacjenta/klienta i ma na celu poprowadzenie diagnozy/terapii w stronę sukcesu rozumianego z perspektywy interesów osoby otrzymującej wsparcie. W przypadku wywiadu do celów badawczych trudno mówić o wspomaganiu dobra informatora, które jest rozumiane inaczej niż ewentualny zysk z przepracowania trudnego obszaru treściowego poruszanego w badaniu, np. uzyskanie większej pewności siebie i samoświadomości, lepsze radzenie sobie z trudnościami, zdrowienie⁴⁴. Takie przepracowanie jest również możliwe w kontakcie z kimś innym, znaczącym dla informatora, np. członek rodziny, przyjaciel. Raz jeszcze należy wyraźnie zaakcentować, że badacz nie ma kompetencji do pomagania, a jego rola również tego nie zakłada. Nie zmienia to faktu, że niektórzy rozmówcy widzą swój sens uczestnictwa w wywiadzie właśnie z perspektywy sposobności uzyskania pewnej formy pomocy.

Ponadto rola badacza przeprowadzającego wywiad oraz osoby bliskiej, np. przyjaciela informatora, nie powinny być łączone. Może się tak stać, kiedy zbieranie danych jest rozłożone w czasie. W razie konieczności należy rozważnie ujawniać swoje zapamiętywanie czy doświadczenie w związku z badanym zjawiskiem w ramach odpowiedzi

⁴² J. Corbin, J.M. Morse, *The Unstructured Interactive Interview...*, s. 338.

⁴³ J. Hewitt, *Ethical Components of Researcher–Researched Relationships in Qualitative Interviewing*, „Qualitative Health Research” 2007, vol. 17, nr 8, s. 1155.

⁴⁴ S.A. Hutchinson, M.E. Wilson, H.S. Wilson, *Benefits of participating...*

na pytania informatora czy spontanicznie⁴⁵. Pomaga to w budowaniu relacji, lecz może również zachwiać zaufanie do badacza czy podważyć jego intencje oraz kompetencje, np. kiedy jego wypowiedzi są negatywnie oceniane przez badanego. Zbyt daleko idące ujawnianie swoich zapatrywań może również stawiać znaki zapytania co do roli badacza w wywiadzie czy nadmiernego wpływania na informatora.

Pewnym rozwiązaniem sprzyjającym dochowaniu standardów etycznych w prowadzeniu badań naukowych na poziomie uczelni jest powołanie i funkcjonowanie komisji etyki orzekającej w sprawach prowadzenia badań empirycznych z udziałem ludzi. Zadaniem takiej komisji jest weryfikowanie propozycji badawczych z punktu widzenia etyczności działań badaczy w stosunku do uczestników wszelakich badań jakościowych (np. wywiad o różnym poziomie ustrukturyzowania, obserwacja) i ilościowych (np. z zastosowaniem kwestionariuszy tradycyjnych papier-olówek, kwestionariuszy internetowych, eksperymentów laboratoryjnych czy naturalnych).

Kwestie dotyczące prowadzenia wywiadów na tematy wrażliwe wydają się szczególnie ważne w takich obszarach, jak: badanie postpamięci, traum czy następstw katastrof. Jako że zaprezentowano tu jedynie wycinek wiedzy i wskazówek praktycznych głównie na temat samego spotkania badacza z badanym, to szereg innych kwestii w zakresie pracy nad tematami wrażliwymi w badaniach społecznych wymaga dalszej uwagi. Te kwestie to np. osadzenie w danej kulturze wytycznych w zakresie etyki badań, dowartościowanie perspektywy badanego, opracowywanie danych, następstwa prowadzenia badań dla dobrostanu naukowców. Omawiany temat powinien stać się obowiązkowym przedmiotem kształcenia naukowej kadry badawczej nauk społecznych przynajmniej w zakresie podstawowym.

BIBLIOGRAFIA

- Brannen J., *The study of sensitive subjects*, „The Sociological Review” 1988, vol. 36, nr 3, <https://doi.org/10.1111/j.1467-954X.1988.tb02929.x>.
- Brzeziński J.M., Teopltiz-Winiewska M., *Etyczne problemy działalności praktycznej, edukacyjnej i naukowej psychologa*, [w:] *Psychologia akademicka. Podręcznik*, t. 1, red. J. Strelau, D. Dołiński, Gdańsk 2016.
- Corbin J., Morse J.M., *The Unstructured Interactive Interview: Issues of Reciprocity and Risks When Dealing With Sensitive Topics*, „Qualitative Inquiry” 2003, vol. 9, nr 3, <https://doi.org/10.1177/1077800403251757>.
- Dempsey L., Dowling M., Larkin P., Murphy K., *Sensitive Interviewing in Qualitative Research*, „Research in Nursing & Health” 2016, vol. 39, nr 6, <https://doi.org/10.1002/nur.21743>.
- Dickson-Swift V., James E.L., Kippen S., Liamputtong P., *Doing sensitive research: what challenges do qualitative researchers face?*, „Qualitative Research” 2007, vol. 7, nr 3, <https://doi.org/10.1177/1468794107078515>.

⁴⁵ V. Dickson-Swift, E.L. James, S. Kippen, P. Liamputtong, *Doing sensitive research...*, s. 332-334; C.E. Hill, S. Knox, *Self-Disclosure*, [w:] *Psychotherapy Relationships That Work: Therapist Contributions and Responsiveness to Patients*, 1st ed., red. J.C. Norcross, New York 2002.

- Dickson-Swift V., James E.L., Kippen S., Liamputtong P., *Researching sensitive topics: qualitative research as emotion work*, „Qualitative Research” 2009, vol. 9, nr 1, <https://doi.org/10.1177/1468794108098031>.
- Dickson-Swift V., James E.L., Kippen S., Liamputtong P., *Risk to Researchers in Qualitative Research on Sensitive Topics: Issues and Strategies*, „Qualitative Health Research” 2008, vol. 18, nr 1, <https://doi.org/10.1177/1049732307309007>.
- Dickson-Swift V., James E.L., Liamputtong P., *Undertaking Sensitive Research in the Health and Social Sciences: Managing Boundaries, Emotions and Risks*, New York 2008, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511545481>.
- Doing Cross-Cultural Research. Ethical and Methodological Perspectives*, red. P. Liamputtong, Dordrecht 2008.
- Elam G., Fenton K.A., *Researching Sensitive Issues and Ethnicity: Lessons from Sexual Health*, „Ethnicity & Health” 2003, vol. 8, nr 1, <https://doi.org/10.1080/13557850303557>.
- Fontana A., Frey J.H., *Interviewing. The Art of Science*, [w:] *The Handbook of Qualitative Research*, red. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, Thousand Oaks 1994.
- Grzesiak-Feldman M., *Wywiad dziennikarski a wywiad psychologiczny: porównanie*, [w:] *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, t. 2, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005.
- Grzymała-Moszczyńska H., *Spotkanie z osobą z innej kultury*, [w:] *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, t. 2, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005.
- Handler R., *Authenticity*, „Anthropology Today” 1986, vol. 2, nr 1, <https://doi.org/10.2307/3032899>.
- Hewitt J., *Ethical Components of Researcher-Researched Relationships in Qualitative Interviewing*, „Qualitative Health Research” 2007, vol. 17, nr 8, <https://doi.org/10.1177/1049732307308305>.
- Hill C.E., Knox S., *Self-Disclosure*, [w:] *Psychotherapy Relationships That Work: Therapist Contributions and Responsiveness to Patients*, 1st ed., red. J.C. Norcross, New York 2002.
- Hutchinson S.A., Wilson M.E., Wilson H.S., *Benefits of participating in research interviews*, „Image Journal of Nursing Scholarship” 1994, vol. 26, nr 2, <https://doi.org/10.1111/j.1547-5069.1994.tb00937.x>.
- Kernis M.H., Goldman B.M., *A Multicomponent Conceptualization of Authenticity: Theory and Research*, „Advances in Experimental Social Psychology” 2006, vol. 38, [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(06\)38006-9](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(06)38006-9).
- Lee R.M., *Doing Research on Sensitive Topics*, London 1993.
- Owens E., *Conversational Space and Participant Shame in Interviewing*, „Qualitative Inquiry” 2006, vol. 12, nr 6, <https://doi.org/10.1177/1077800406293236>.
- Presser L., *Violent Offenders, Moral Selves: Constructing Identities and Accounts in the Research Interview*, „Social Problems” 2004, vol. 51, nr 1, <https://doi.org/10.1525/sp.2004.51.1.82>.
- Qualitative research practice. A guide for social students and researchers*, red. J. Ritchie, J. Lewis, London 2003.
- Romanowska K., *Opór i praca z oporem*, [w:] *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, t. 2, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005.

- Seedat S., Pienaar W.P., Williams D., Stein D.J., *Ethics of Research on Survivors of Trauma*, „Current Psychiatry Reports” 2004, vol. 6, nr 4.
- Taylor S.J., Bogdan R., DeVault M.L., *Introduction to qualitative research methods: A guidebook and resource*, 4th ed., Hoboken 2016.
- Tourangeau R., Smith, T.W., *Asking sensitive questions: The impact of data collection mode, question format, and question context*, „Public Opinion Quarterly” 1996, vol. 60, nr 2, <https://doi.org/10.1086/297751>.
- Tourangeau R., Yan T., *Sensitive Questions in Surveys*, „Psychological Bulletin” 2007, vol. 133, nr 5, <https://doi.org/10.1037/0033-2909.133.5.859>.
- Ustjan D., *Pytania i inne instrumenty konwersacyjne. Zastosowania praktyczne podczas wywiadu diagnostycznego*, [w:] *Wywiad psychologiczny. Wywiad jako spotkanie z człowiekiem*, t. 2, red. K. Stemplewska-Żakowicz, K. Krejtz, Warszawa 2005.
- Żaliński A., *Multiple Approaches to Ethnic Identity: The Case of the Lemkos of the Carpathian Mountains*, [w:] *IRUN and CUP Graduate Students' Conference. Conference Proceedings*, red. K. Földváry, Piliscsaba 2013.

Dr Adam ŻALIŃSKI – doktor psychologii (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II), kulturoznawca (Uniwersytet Jagielloński), pracownik Katedry Kulturoznawstwa Międzynarodowego w Instytucie Studiów Międzykulturowych Uniwersytetu Jagiellońskiego. W ramach różnych stypendiów odbywał studia na Katolickim Uniwersytecie w Leuven, Uniwersytecie Ekonomicznym w Pradze oraz Uniwersytecie Erazma w Rotterdamie. Doświadczenie zdobywał jako wykonawca w projektach naukowych oraz stosowanych z zakresu psychologii i kultury. Jego obecne zainteresowania naukowe to m.in. etniczność, związki kultury i psychologii, szeroko rozumiana psychologia społeczna oraz ilościowe badania kultury.